

7./13. YÜZYIL ANADOLU'SUNDA YAŞAMIŞ BİR HANEFİ ÂLİMİN FERAĞ KAYITLARINDA SAKLI OTOBİYOGRAFİSİ: 'ALĀ-İ AHLĀTĪ VE MECMŪ'ASI*

Mehmet KALAYCI**

Öz

Kitaplar, bir fikrin ve düşüncenin veya zihniyetin taşıyıcıları olduğu kadar, üretildikleri bağlama dair de bilgiler sunan kalıntılardır. Bir eserin yazma versiyonları söz konusu olduğunda, her bir nüshanın ayrı bir özgünlük değeri bulunmaktadır. Yazıma konu olan metin belki ortaktır ama yazma nüshalar; çoğaltan kişi, çoğaltılan yer ve zaman, çoğaltmada kullanılan yazı şekli, kâğıt türü gibi unsurlar bakımından kendilerine özgü nitelikler taşımaktadır. Eserin yazıldığı bağlam hakkında ilk elden bilgilerin sunulduğu bu kısımlara yansıyan içerik, bazen eserin tüm muhtevâsından bile daha önemli olabilmektedir. Bu yüzden de bazen her biri ayrı bir tarih vesikasına dönüşebilmektedir. 'Alī b. Ötemiş b. Süleymān isimli fakat 'Alā-i Ahlātī olarak maruf bir Hanefî âlim tarafından istinsah edilen *mecmū'a* bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir. *Mecmū'a* içerisinde Hanefî geleneğe dair çeşitli eserler yer almaktadır; ancak bunlardan daha önemli olan bu eserlerin nasıl ve nerede istinsah edildiğine dair müstensihin ferağ kayıtlarında verdiği bilgilerdir. Bu bilgilere bakıldığında, müstensihin muhtemelen Buhara kökenli olduğu ve Anadolu'ya gelip Ahlat'ı vatan edindiği görülmektedir. Artık Anadolu'da yaşamasına karşın, bir sebeple büyük Moğol istilasına maruz kalmasından on bir yıl önce Buhara'ya tekrar gitmiş, buradaki ilim meclislerinde bulunmuş ve önemsendiği bazı eserleri istinsah edip yanında Ahlat'a getirmiştir. Bu *mecmū'a* ise

* Yazının son şeklini alma sürecindeki önemli katkılarından ötürü Eyüp Öztürk, Muzaffer Tan ve Recep G. Göktaş'a bu vesileyle teşekkür etmek isterim.

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. E-posta: mehkala@gmail.com.

10 • 7./13. YÜZYIL ANADOLU'SUNDA YAŞAMIŞ BİR HANEFİ ÂLİMİN FERAĞ
KAYITLARINDA SAKLI OTOBİYOGRAFİSİ: 'ALĀ-İ AĦLĀTĪ VE MECMŪ'ASI

zamanla Kastamonu'ya kadar gelmiştir. Bu yazıda, söz konusu *mecmū'*anın ferağ kayıtlarında geçen bilgilerden hareketle 'Alā-i Aĥlāṭī'nin hayat hikayesi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aĥlāṭī, Hanefilik, Ferağ Kaydı, Buhara, Anadolu, Ahlat, Otobiyografi.

**The Autobiography of a Ḥanafī Scholar of the 7th/13th Century
Anatolia Hidden in his Colophons: 'Alā-i Akhlāṭī and his Majmū'a**

Abstract

Books are the carriers of an idea and thought or mentality as well as being remnants introducing information about the context they were produced. When it comes to the handwritten versions of a work, each copy has an originality and value. Even though the written text is common, every copy has a distinctive feature in terms of the identity of copyist, place and time of copying, form of script, type of paper etc.. The contents which are reflected in these parts in which the first hand information about the context of the composition of the work is introduced are sometimes even more important than the work itself. Therefore, sometimes each of them is likely to change into a separate historical document. In this sense, a *majmū'a* copied by a Ḥanafī scholar named 'Alī b. Otemish b. Sulaimān but mostly known as 'Alā-i Akhlāṭī is highly remarkable. *Majmū'a* contains a variety of works about Ḥanafīte literature; however, what is more important is the information given by the copyist in the colophons as to how and where these works were copied. When the information in question is analyzed, it is seen that the copyist probably was from Buḥārā and settled in Akhlāṭ. Though he began to live in Anatolia, he went, for one reason, to Buḥārā once again almost eleven years before the big Mongol invasion towards Buḥārā, attended the scholarly sessions there, copied some works he attached importance to, and brought them with himself to Akhlāṭ. And in time this *majmū'a* found a chance to be transferred to Kastamonu. In this paper, with reference to the information cited in the colophons of *majmū'a*, the biography of 'Alā-i Akhlāṭī has been tried to bring into view.

Keywords: Akhlāṭī, Ḥanafism, Colophon, Bukhārā, Anatolia, Akhlāṭ, Autobiography

GİRİŞ

Geçmiş nice bilinmezi içinde barındırmaktadır; hakkında bilgi sahibi olduklarımız aslında sayılarını tahmin bile edemediğimiz bilinmezlere açılan

kapılar hüviyetindedir. “Gerçeğin neresindeyiz”den belki de daha önemli olan soru, gerçeğin bizdeki karşılığının ne olduğudur? Bunun yanıtı ise adı geçmiş olan bir denizin kıyıya vurduklarında gizlidir. Tarih, sahilden topladıklarımız/ toplayabildiklerimizdir. Bu koleksiyonun en önemli parçalarını ise kitaplar oluşturmaktadır. Kitaplar, bir fikrin ve düşüncenin veya zihniyetin taşıyıcıları olduğu kadar, üretildikleri bağlamın da izlerini taşıyan tarihsel kalıntılardır. Günümüzde “yazma eser” olarak isimlendirdiğimiz ve pek çoğu kütüphanelerde koruma altında bekleyen eserlerde bu durum daha da belirgindir. Yazma eserlerin; vikâye ve zahriye sayfalarındaki ilave notlar, temellük/mülkiyet kayıtları ile vakfiye kayıtları veya bunlara işaret eden mühürler, sayfaların kenarlarına düşülen notlar, ferağ/ketebe kayıtları, kıraat ve icazet kayıtları gibi hususlar, ana metnin bir parçası olmayıp da tümüyle müstensihlerden ve ait oldukları bağlamdan izler taşıyan bilgi adacıklarıdır. Eserlerin yayımlanmış olması, onların bu hususlar bağlamındaki öneminden bir şey eksiltmemektedir.

Yazma eserlerin üretilmesi ve çoğaltılması istinsah kavramıyla ifade edilmiş, bu işi yapanlar ise müstensih olarak isimlendirilmiştir. Müstensihler, bir kitabın günümüze ulaşabilmesinin en önemli araçlarıdır ve bu haliyle istinsah ettikleri kitabın tarihinin bir parçası konumundadırlar. Ama onları sadece basit bir araç veya taşıyıcı olarak görmemek gerekmektedir; zira tıpkı bir ressamın eserinin altına attığı imzaya benzer tarzda istinsah ettiği metinlere kendi mühürlerini vurmuşlardır. Ferağ/ketebe kayıtları bu mührün en belirgin örneğini teşkil etmektedir. “ وقع الفراغ / فرغ من نسخة تأليف / فرغ ” من كتابته / تم الكتاب / كتبه / حرر الكتاب gibi ifade kalıpları kullanılarak gerçekleştirildiği için ferağ/ketebe kaydı olarak isimlendirilen ferağ kayıtları bir yazma eserde, metnin bitiminde kim tarafından, ne zaman ve nerede yazıldığına dair bilgiler içeren kısımdır (Bilgin 1995: XII/354). Her ne kadar standartlaşmış ifadeler üzerinden dile getirilse de bunun standart bir tarzı bulunmamaktadır. Bu yüzden de müstensihten müstensihe değişkenlik gösterebilmektedir. Öyle ki bazı müstensihler bu noktada hem kendisi hem de kitapla ilgili, ya da kitabın yazılış gerekçesi, yazım yeri ve tarihi gibi konularda daha ayrıntılı bilgiler sunabilmektedir. Bu nedenle de yazma eser söz konusu olduğunda her bir nüsha ayrı bir özgünlük değerine sahip bir belge olarak görülmelidir. Yazıma konu olan metin ortaktır, ama bunların her biri çoğaltan kişi, çoğaltılan yer ve zaman, çoğaltmada kullanılan yazı şekli, kağıt türü gibi unsurlar açısından kendine özgü bir nitelik taşımaktadırlar. Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi 1956 numarada kayıtlı olan ve ferağ kayıtlarından hareket-

12 • 7./13. YÜZYIL ANADOLU’SUNDA YAŞAMIŞ BİR HANEFİ ÂLİMİN FERAĞ
KAYITLARINDA SAKLI OTOBİYOGRAFİSİ: ‘ALĀ-İ AĦLĀTĪ VE MECMŪ’ASI

le tüm metninin ‘Alā-i Aĥlātī künyeli bir kimse tarafından istinsah edildiği anlaşılan bir mecmua, ferağ kayıtlarının bazen nasıl ana metnin kendisinden bile daha önemli bilgiler ihtiva edebileceğinin ve müstakil bir tarih vesikasına nasıl dönüşeceği en somut örneğini oluşturmaktadır. Bu yazıda hem söz konusu mecmua ve muhtevasında yer alan eserler tahlil edilmiş hem de bu eserlerin ferağ kayıtlarında verilen bilgilerden hareketle ‘Alā-i Aĥlātī’ nin hayat hikayesi tespit edilmeye çalışılmıştır.

7.13. Yüzyılda Ahlat’ın Genel Durumu

*Mecmū’asının*¹ ferağ kayıtlarındaki bilgiler, ‘Alā-i Aĥlātī’ nin 7./13. yüzyılda yaşamış bir kimse olduğunu ortaya koymaktadır. Kendisini nispet ettiği Ahlat, bu süreçte siyasi istikrarsızlıkların boy gösterdiği ve farklı devletler arasında sürekli olarak el değiştiren bir şehir konumundadır. 7./13. yüzyılın başlarından itibaren belirli aralıklarla Anadolu’ya yönelen Moğol akınlarından şehir önemli ölçüde etkilenmiştir. Aslında Ahlat, tarihi oldukça gerilere giden ve ticaret güzergahı üzerinde yer aldığı için de tarih boyunca önemini koruyan bir şehir olagelmiş ve ilerleyen süreçte çok sayıda alimin ve din adamının yetiştiği, bu yüzden de *Ķubbetü’l-İslām* olarak nitelendirilen bir şehir olmuştur (Sümer 1987: L:197/447). Müslümanlar tarafından fethedilişi Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiş ve yaklaşık üç asır boyunca Emevilerin ve Abbasilerin hakimiyeti altında kalmıştır. Bir süre Bizansın denetimine girse de tekrardan Mervanoğulları tarafından ele geçirilmiştir. Selçuklu emîri Sokman/Sökmen el-Ķutbî tarafından, 492/1100 yılında Mervanoğulları’nın elindeki son vilayet konumunda olan Ahlat alınmış ve Ahlat merkezli olarak Sökmenliler/Ahlatşâhlar adında yaklaşık bir asır boyunca varlığını sürdürecektir bir beylik kurulmuştur. Ahlat, 604/1207 yılında Sökmenliler Beyliği’ni ortadan kaldıran Eyyübîlerin kontrolüne girmiştir (Demir 2011: 14-15). Ahlat, bu süreçte birkaç yıl arayla Gürcülerin saldırısına ve yağmasına maruz kalmış, sonrasında ise Eyyübîlerle Gürcüler arasında imzalanan bir antlaşma sayesinde kısa süreliğine huzura kavuşmuştur. (Demir 2011: 63-75) Ancak bu durum çok uzun sürmemiş, önce Eyyübî yöneticiler arasındaki iktidar çekişmesi, ardından da Moğollar tarafından yıkılan Harizmşâhlar devletini yeniden ayağa kaldırmayı hedefleyen Celālüddîn Mengübertî’nin işgal girişimleri ve nihayetinde 627/1230 yılında gerçekleştirdiği büyük kuşatma nedeniyle Ahlat’ta düzen bozulmuştur. Kuşatma sonucu ele geçen Ahlat, üç gün boyunca yağmaya

1 *Mecmū’a* içerisindeki eserler, kendi künyeleriyle müstakil olarak ancak ortak demirbaş numarası altında kataloglanmıştır. Bu nedenle atıfta bulunulurken, ilgili eserlerin künye bilgisine yer verilmeksizin sadece *Mecmū’a* şeklinde kısa kullanım tercih edilmiştir.

maruz kalmış ve ahalinin pek çoğu kılıçtan geçirilmiştir. (Demir 2011: 85-125) Mengübertî'nin devlet merkezi olarak belirlediği Ahlat, bir müddet onun kontrolünde kalsa da Yassıçemen Savaşı'nda yenilmesi üzerine tekrar Eyyübîlerin kontrolüne geçmiştir. 628/1231 yılında kısa süreli bir Moğol kuşatmasına maruz kalmış, sonra da Anadolu Selçuklularının hakimiyetine girmiştir. Ancak bu hakimiyet uzun sürmemiş, şehir yine Eyyübîlerin hakimiyetinde on beş yıl kadar ayakta kalabilmiştir. 643/1244 yılında Moğollar şehri tamamen ele geçirmişler ve belirli şartlar altında yönetimi Melikü'l-Eşref'in eşi Gürcü prenses Tamta'ya bırakmışlardır. Ahlat'a yönelik asıl yıkıcı Moğol darbesi ise 655/1258 yılında gerçekleşmiştir. (Demir 2011: 166, 172-173) Ahlat, İlhanlıların hakimiyetine kadar uzunca bir süre kendine gelememiştir.

'Alā-i Ahlātī ve Mecmū'ası

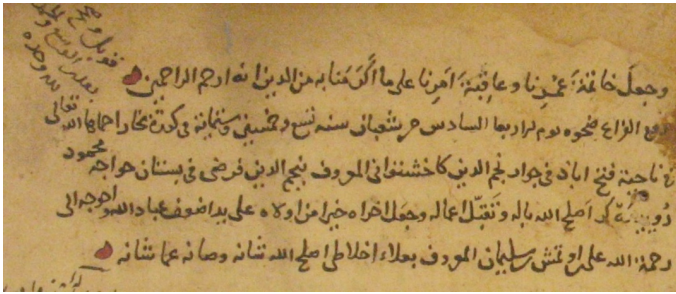
'Alā-i Ahlātī'nin Buhara'da bulunduğu zaman dilimi, Ahlat'a Moğollar tarafından yıkıcı darbenin indirilmesinden yaklaşık dört yıl sonraya denk düşmektedir. Ahlātī'nin *Mecmū'*anın başındaki ilk ferağ kaydında not ettiği tarih 659/1261 yılının Şaban ayıdır. *Mecmū'a* içinde yer alan dört eserin istinsah tarihleri sırasıyla, *el-Fıkhü'l-Ebsaṭ* 660/1262 yılı, *el-Ālim ve'l-Müte'allim* 660/1262 yılının Cemâziyelâhir ayı, *Uḫūdū'l-Aḳā'id* 659/1261 yılının Ramazan ayı ve *Tuḫfetü'l-İhvān* yine 659/1261 yılının Ramazan ayı şeklindedir. Ahlātī'nin buraya ilk defa ne zaman geldiğini, yine aynı şekilde ne kadar süre kaldığını öngörmek zordur; bununla birlikte *Mecmū'*adaki ferağ kayıtlarında yer alan bilgiler dikkate alındığında en azından 659/1261 yılının Şaban ayından, 660/1262 yılının Cemâziyelâhir ayına kadar yaklaşık on bir ay boyunca kesin olarak Buhara'da ve havalisinde bulunduğu anlaşılabilmektedir. Eserlerin istinsah tarihlerinin kronolojisi ile *Mecmū'a* içerisindeki fiziksel sıralamanın aynı olmaması, bunların ayrı ayrı kopya edildiği ve sonradan birleştirildiği izlenimi uyandırmaktadır. Bu durumda zahriye sayfasındaki ilk ferağ kaydının sol üst köşesinde yer alan mukabele ve tashih kaydının, eserlerin *Mecmū'a* içerisinde cem edilmesi sonrasında düşülmüş olması gerekmektedir.

Ahlātī'nin *Mecmū'ası* içerisinde sırasıyla Ebū Ḥanīfe'nin *el-Fıkhü'l-Ebsaṭ*'ı ve *el-Ālim ve'l-Müte'allim*'i, İmāmzāde el-Buḫārī'nin (ö.573/1177) *Uḫūdū'l-Aḳā'id* isimli hacimli manzum akidesi ve Mīrān (Mīzān) b. Eşref b. Zünnūn'un *Tuḫfetü'l-İhvān* adlı kadınların halleriyle ilgili manzum bir fıkıh eseri yer almaktadır. *Mecmū'ayı* değerli kılan temel husus, ihtiva ettiği risale ya da eserlerden ziyade, Ahlātī'nin ferağ kayıtlarında cömertçe sunduğu bilgilerdir. İlgili dönemdeki diğer eserlerde görmeye pek alışık olunmayan

14 • 7./13. YÜZYIL ANADOLU'SUNDA YAŞAMIŞ BİR HANEFİ ÂLİMİN FERAĞ
KAYITLARINDA SAKLI OTOBİYOGRAFİSİ: 'ALÂ-İ AHLÂTÎ VE MECMÛ'ASI

genişlikteki bu bilgiler, bir eserin her bir el yazma nüshasının biricik ve özgün olduğu, bu yüzden de müstakil bir tarih vesikası niteliği taşıdığı gerçeğini (Görke-Hirschler 2001) güçlü bir şekilde örneklemektedir. Bu bilgiler olmasa belki 'Alâ-i Ahlâî isminde birinin varlığından haberdar olunması mümkün değildir. Üstelik Moğol istilaları dolayısıyla Anadolu'nun tümüyle bir kaos dönemine girdiği bir süreçte Anadolu'da yaşamış olması, Buhara'ya gidip buralarda ilim meclislerinde bulunması ve önemli gördüğü bazı eserleri istinsah edip yanında tekrar Anadolu'ya getirmesi dikkate alındığında Ahlâî'nin verdiği bilgilerin sadece kendi hayatına dair notlar olmadığı, yanı sıra yaşadığı dönemin sosyo-kültürel durumuna dair de dolaylı gönderimler ihtiva ettiği açıktır.

Ferağ kayıtlarından ilki *Mecmû'*anın zahriye sayfasında ve muhtemelen içerisindeki bütün eserlerin istinsahına başlanırken kaleme alınmış olanıdır ve şu şekildedir:

Merhamet edenlerin en merhametlisi, ömrümüzün sonunu ve işimizin akibetini din konusunda bize ikram ettiği gibi neticelendirsin. Bu yazım işi, 659 [1262] yılının Şaban ayının altısı Çarşamba gününün sabahında Buhara'nın -Allah Teâla burayı korusun- Fethâbâd nahiyesinde Necmüddîn Farâdî olarak bilinen Hâce Necmüddîn Kâhüştüvânî'nin yakınlarında Hâce Maḥmûd'un -Allah onun durumunu düzeltip amellerini kabul etsin ve sonunu öncesinden hayırlı kılsın- konağında Allah'ın kullarının en âcizi ve Allah'ın rahmetine en fazla muhtaç olan 'Alâ-i Ahlâî olarak meşhur 'Alî b. Ötemiş b. Süleymân -Allah onun işlerini düzeltip onu kötülüklerden korusun- eliyle tamamlandı.

İmkân ölçüsünde mukabelesi ve tashihi gerçekleştirildi. Bunun için hamd yalnızca Allah'a olsun. (Ahlâî, *Mecmû'a*: 1a)

Mecmū'anın başlangıcında yer alan bu ferağ kaydındaki bilgilerde Aḥlāṭī uzun künyesini 'Alī b. Ötemiş² b. Süleymān olarak vermekte, buna karşın 'Alā-i Aḥlāṭī olarak bilindiğini belirtmektedir. Kendisi Buhara'nın Fethābād nahiyesinde, burada Necmüddīn Faraḍī olarak bilinen Ḥōca Necmüddīn Kāḥuštüvānī'nin yakınlarındaki Ḥōca Maḥmūd'un bahçesinde bulunmuştur. Bu isimlerden ilki, Ḳureşī'nin 673/1274 yılında vefat ettiğini belirttiği Necmüddīn 'Ömer b. Aḥmed el-Kāḥuštüvānī olmalıdır. (Ḳureşī 1978: II/632) Kāḥuštüvānī, Sirācüddīn Muḥammed b. Muḥammed es-Secāvendī'nin (ö.596/1200'den sonra) *el-Ferā'ıdu's-Sirāciyye*'sini, onun öğrencisi Ḥamīdüddīn Muḥammed b. 'Alī en-Nevḳādī el-Faraḍī'den okumuştur. Faraḍī nispesi, feraiz ilmine olan vukufiyete işaret etmektedir. Aḥlāṭī'nin Necmüddīn el-Faraḍī olarak bilindiğini belirtmesine bakılırsa, Kāḥuštüvānī de tıpkı hocası Nevḳādī gibi bu ilimde yetkinliğini ispat etmiş birisidir. Bu yetkinlik sadece feraiz konusunda da değildir; yanı sıra hesap, cebir, hey'et ve hendese konularında da kendisini göstermektedir. Kendisinin nispet edildiği Kāḥuštüvān, Buhara'nın köylerinden biridir. (Kefevī *Ketā'ib*: 266a) Bununla birlikte o, Harezm Cürcaniyye'sinde vefat etmiş ve burada Mu'tezile'nin önde gelenlerinden olan Ebū'l-Faḍl Muḥammed b. Ebi'l-Ḳāsım el-Baḳḳālī ve İsmā'ıl b. Muḥammed el-Benā'ı/Beyyā'ı'nın mezarlarının arasına defnedilmiştir. (Ḳureşī 1978: II/632-633) Kāḥuštüvānī, muhtemelen şehrin 671/1273 yılında İlhanlılar'dan Abaḳa Ḥān'ın kumandanlarından Nıḳpey-Bahadır tarafından işgal edildiği süreçte (Şeşen 1992: VI/366) Buhara'dan ayrılıp Harezm'e gitmek durumunda kalmıştır. Kendisinin bu şehirde ölmekten ve söz konusu iki Mu'tezilī alimin yanına gömülmekten sürekli endişe duyduğu, bu yüzden Harezm'den ayrılmak istediği, ancak ecelinin yetmediği yönündeki kayıtlar dikkate alındığında (Ḳureşī 1978: II/633) Kāḥuštüvānī'nin ömrünün sonlarını geçirmek durumunda kaldığı yeni muhitinden pek de hoşnut olmadığı anlaşılmaktadır.

Ḥōca Maḥmūd ise, Kāḥuštüvānī'nin öğrencisi olan Şemsüddīn Maḥmūd b. Ebi Bekr el-Kelābāzī el-Faraḍī (ö.700/1300) olmalıdır. Kāḥuštüvānī'den feraiz okuyan Kelābāzī, tıpkı hocası gibi el-Faraḍī nispesiyle anılmıştır. (Kefevī *Ketā'ib*: 276b) Bu boşuna değildir; zira Secāvendī'nin meşhur eseri

2 اوتمش kelimesinin "ütmiş", "utmuş" veya "ötmiş" gibi de okunması mümkündür. Bununla birlikte, Çağatayca ve Moğolcada Ötemiş kelimesi isim olarak kullanıldığından bu okuyuş tercih edilmiştir. Bunun en bilinen örneği *Cengiz-nâme* isimli Çağatayca eserin yazarı olan Ötemiş Hacı'dır. (Ötemiş Hacı 2009) (Kafalı 2009) Kelimenin bu şekilde okunabileceğine dikkatimi çeken İsmail A. Kumsar'a bu vesileyle teşekkür ederim.

el-Ferā'idu's-Sirāciyye üzerine *Ḍav'ü's-Sirāc* adıyla bir şerh kaleme almıştır. Çok fazla rağbet gören ve medreselerde uzunca süre ders kitabı olarak okutulan bu şerh Ekmelüddin el-Bābertî'nin de övgüsüne mazhar olmuş ve onun tarafından *Şerhu's-Sirāciyye* adı altında özetlenmiştir. Kelābāzî'nin, bu eserini hocası Kāhuştüvānî'nin feraiz derslerinde tuttuğu notlardan hareketle kaleme almış olması, Kāhuştüvānî'nin etrafında feraiz merkezli ilmî bir hareketliliğin olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. (Saklan 2002: XXV/191-192)

'Alā-i Ahlātî'nin haklarındaki dua talebinden hareketle, Buhara'ya gidişinde hem Kāhuştüvānî'nin hem de Kelābāzî'nin izzet ve ikramına muhatap olduğu açıktır. Fakat onun ziyareti sırasında Buhara'daki ilmî hareketlilik sadece bu iki isimden ibaret değildir. Yaklaşık üç asır boyunca Hanefî mezhebinin (4./10.-7./13.yy) önemli bir ilim merkezi olan Buhara, bu yüzyılda Cemālüddin 'Ubeydullāh b. İbrāhīm el-Maḥbūbī (ö.630/1233), ama özellikle de Şemsüle'imme Muḥammed b. 'Abdissettār el-Kerderī (ö.642/1244) merkezli olarak yoğun bir tedris faaliyetine ev sahipliği yapmıştır. Şadrüşşerī'a el-Maḥbūbī'nin büyük büyük dedesi olan ve doksan yıl kadar yaşadığı belirtilen Cemālüddin el-Maḥbūbī, kendisinden sonra Buhara'daki ilim hareketliliğinin merkezinde yer alacak bazı isimlerin de hocasıdır. Oğlu Şemsüddin Ahmed b. 'Ubeydullāh el-Maḥbūbī, Ḥamīdüddin 'Alī b. Muḥammed eḍ-Ḍarīr el-Buḥārī (ö.666/1267) ve Ḥāfızüddin el-Kebīr Muḥammed b. Muḥammed el-Buḥārī (ö.691/1292) bunlar arasındadır. (Kefevî *Ketā'ib*: 216a) Şemsüle'imme el-Kerderī ise etrafında önemli isimlerin oluştuğu bir çekim merkezi konumdadır. Kendisinin Hanefî gelenek içerisinde birkaç ilim silsilesinin kesişme noktası olmasının bunda etkisi bulunmaktadır. Gençliğinde Semerkand'da İmamzāde el-Buḥārī'nin öğrencisi olmuş, daha sonra ise Buhara'ya gelerek Kādī 'İmādüddin ez-Zerencerī, Minhācüşşerī'a Kıvāmüddin eş-Şaffār, Bedruddin el-Verseki, Şerefüddin el-'Aḳilī, Zeynüddin el-'Attābī, Nürüddin eş-Şābūnī ve 'İmādüddin el-Fāryābī gibi isimlerden ders almıştır. Ancak onun asıl hocaları Faḥruddin Ḥasen b. Maṣṣūr Kādīḥān (ö.592/1196) ile Burhānüddin 'Alī b. Ebī Bekr el-Mergīnānī (ö.593/1197) olmuştur. İlerleyen süreçte Hanefî furu-ı fıkıh geleneğinin en önemli metni haline gelecek ve tedris faaliyetlerinin merkezine yerleşecek olan *el-Hidāye*'yi baştan sona hocası Mergīnānī'ye okumuştur. Belki de bundan dolayı Ebū Zeyd ed-Debbūsī ve Şemsüle'imme es-Seraḥsī'den sonraki süreçte sönükleşen usûl ve furû ilimlerini yeniden diriltiren kişi olarak nitelenmiş ve kendisinden sonraki Hanefî ulemanın icazet silsilelerinin köşe taşı bir ismi haline gelmiştir. (Kefevî *Ketā'ib*: 230a) Bu nedenle, onun yaşadığı dönemde Buhara çok sayıda öğrenciye ev sa-

hipliği yapmıştır. Bunlar arasında yeğeni Bedruddin Muhammed b. Maḥmūd el-Kerderī, Ḥamīdüddīn eḍ-Ḍarīr, Sirācüddīn Muhammed b. Aḥmed el-Ḳazīnī (ö.656/1258), Faḥruddīn Muhammed b. Muhammed el-Maymergī, Ḥāfızuddīn el-Kebīr, Zāhīruddīn Muhammed b. ‘Ömer en-Nevcābāzī, Seyfüddīn Sa‘īd b. el-Muṭahhar el-Bāḥarzī (ö.659/1261) ve Ebū'l-Berekāt Ḥāfızuddīn ‘Abdullāh b. Aḥmed en-Nesefī (ö.710/1310) gibi isimler Kerderī'ye öğrencilik yapmış isimlerdir. (Kefevī *Ketā'ib*: 230a)

Aḥlāṭī'nin şehre geldiği sıralarda Ḥamīdüddīn eḍ-Ḍarīr merkezli olarak tedris faaliyeti varlığını sürdürmektedir. Burhānüddīn Aḥmed b. Es‘ad el-Ḥarīfeḡnī, Ebū'l-Mehāmid Maḥmūd b. Muhammed el-Efşencī ve Ebū'l-Berekāt en-Nesefī onun en dikkat çeken öğrencileri arasındadır. (Kefevī *Ketā'ib*: 253b-254a) Yine aynı süreçte tedris faaliyetinin merkezinde yer alan bir başka isim, vasiyeti üzerine Ḥamīdüddīn eḍ-Ḍarīr'in cenaze namazını kıldıran Ḥāfızuddīn el-Kebīr'dir. Ḥāfızuddīn el-Kebīr'den ders alan isimler; Burhānüddīn el-Ḥarīfeḡnī, Hüsāmüddīn Ḥuseyn b. ‘Alī es-Signākī (ö.714/1314), ‘Alā-iüddīn ‘Abdül‘azīz b. Aḥmed el-Buḥārī (ö.730/1330) ve ‘Alā-i Aḥlāṭī'nin Ḥoca Maḥmūd olarak nitelediği Şemsüddīn el-Kelābāzī'dir. (Kefevī, *Ketā'ib*: 255a) Hocası Ḥamīdüddīn eḍ-Ḍarīr'in 666/1267 yılındaki vefatına kadar yanından ayrılmayan Ebū'l-Berekāt en-Nesefī, Aḥlāṭī'nin şehre geldiği sıralarda Buhara'dadır ve yaklaşık olarak kırk yaşındadır. 671/1273 yılındaki işgal ve müsadereye kadar, Buhara'da kalmış ve burada tedris faaliyetini sürdürmüştür. (Bedir 2006: XXXII/567)³

Aḥlāṭī'nin ziyareti sırasında şehirde belki de en fazla nüfuz sahibi kimse, Kerderī'nin öğrencilerinden olan Seyfüddīn el-Bāḥarzī'dir (ö.659/1261). Bāḥarzī, ömrünün ilk dönemlerinde ilimle meşgul olmuş ve ağırlıklı olarak fıkıh tahsil etmiş bir kimsedir; onun Mergīnānī'nin *el-Hidāye*'sini oğlu

³ Bu işgal, Moğollar tarafından gerçekleştirilen geniş çaplı işgallerin üçüncüsüdür ve önceliklerle kıyaslanmayacak ölçüde tahribata neden olmuştur. Şehir ve halkın çoğu, ateş ve kılıçla imha edilmiş, kurtulanların ellerinde kalan malları ise üç yıl sonra Çağatay reislerinden Çuba ile Kayhan tarafından müsadere edilmiştir. Bu işgalden sonraki yedi yıl boyunca Buhara'da kimsenin yaşamadığı kaydedilmektedir. (Şeşen, 1992: VI/366) Söz konusu işgal, Buhara'daki ilmî hareketliliğe önemli ölçüde sekte vurmuştur. Tācüşşerī'a'nın, *el-Hidāye* şerhinin dibâcesinde ilmin Kabe'si olarak andığı Buhara için duyduğu üzüntüyü dile getirdiği, buradaki medreselerin tahrip edildiğini ve bu sebeple Kirman'a yerleşmek durumunda kaldığını kaydettiği belirtilmektedir. (Bedir, 2010: XXXIX:361) Hanefilerin pek çoğu şehri terk etmek durumunda kalmış, bazıları ise bu işgal sırasında hayatını kaybetmiştir. Ebū'l-Mehāmid el-Efşencī'nin hocası olan ez-Zernūḥi/cī bunlardan birisidir. Onun söz konusu işgale tanıklık ettiği ve cesedinin ise öldürülenler arasında kaybolduğu belirtilmektedir. (Kefevī, *Ketā'ib*: 275b)

Celāluddīn el-Mergīnānī'den okuduğu kaydedilmektedir. (Uludağ 1991: IV/474) Bunun dışında Şemstīle'imme el-Kerderī'den ve Şadrüşşerī'a'nın büyük dedesi olan Cemāluddīn el-Maḥbūbī'den faydalanmıştır. Hayatının ilerleyen safhasında tasavvufa yönelen Bāḥarzī, şeriat ve tarikat ilmini birleştiren bir kimse olarak takdim edilmektedir. (Kefevī *Ketā'ib*, 268b) Kübreviliğin kurucusu Necmüddīn-i Kübrā'ya intisap etmiş ve şeyhinin halifesi sıfatıyla Moğollar tarafından yağma ve tahrip edilen Buhara'ya giderek şehrin dış mahallelerinden Fethābād'a yerleşmiştir. Burada vaazlar vermiş, Buḥārī'nin *eş-Şahīḥ*'ini okutmuş ve hadis şerh etmiştir. Pek çok yöneticinin, özellikle de Moğolların teveccühünü kazanmış olması sayesinde şehrin yeniden imarında önemli rol oynamıştır. Cuci'nin oğlu Berke kendisini Buhara'da ziyaret etmiş ve onun telkiniyle müslüman olmuştur. Mengü Kağan'ın annesi Sirkutay Bigi Buhara'da yaptırdığı medresenin idaresini Bāḥarzī'ye bırakmış, ayrıca birkaç köyün gelirini buraya vakfetmiştir. Kıtluğ Terken Sultān, Bāḥarzī'ye değerli hediyeler göndererek oğlunu Kirman'a yollamasını rica etmiş, o da bunun üzerine oğlu Burhānuddīn Aḥmed'i oraya göndermiştir. Moğollar'ın "ulu şeyh" unvanını verdikleri Bāḥarzī onlar arasında İslāmīyet'in yayılmasında etkili olmuştur. Altın Orda Hükümdarı Batu Ḥān, kendisi müslüman olmadığı halde kardeşi Emīr Berke'nin şeyhin irşadıyla müslüman olmasından memnun kalmıştır. Buḥārī'nin Hartenk'teki kabrini sık sık ziyaret edip türbesini tamir ettiren, içini örtü ve kandillerle süslettiren Bāḥarzī, 25 Zilkade 659'da Fethābād'daki hankahında vefat etmiş, ardında büyük bir servet, çok sayıda mürid ve halife bırakmıştır. (Uludağ 1991: IV/475)

Aḥlāṭī'nin Bāḥarzī'nin nüfuzunun güçlü olduğu Fethābād'a tam olarak ne zaman vardığını tespit edebilmek mümkün değildir; bununla birlikte *Mecmū'*anın girişindeki ferağ kaydını 659/1261 yılının Şaban ayının altısında kaleme aldığını belirtmesine bakılırsa, en azından bu tarihte Aḥlāṭī'nin Fethābād'da olduğu anlaşılabilir. Onun verdiği bu tarih Bāḥarzī'nin vefatından yaklaşık üç buçuk ay önceye denk düşmektedir. Bu süreçte Aḥlāṭī'nin Bāḥarzī'yle görüşüp görüşmediği belli değildir. Aḥlāṭī'nin Ramazan ayında Ḥayrābād'a geçmeden önce Fethābād merkezli olarak yıllar boyunca burada bulunan ve hankahı çok farklı bölgelerden ziyaretçilerin akınına uğrayan Bāḥarzī'yi ziyaret etmiş olması ihtimal dahilindedir.

*Mecmū'*ada yer alan ilk eser Ebū Ḥanīfe'nin *el-Fıkhü'l-Ebsat*'ıdır. (Aḥlāṭī *Mecmū'a*: 1b-9b) Ebū Ḥanīfe'nin eserinin bu isimle anılması aslında geç dönemde Beyāzīzāde Aḥmed Efendi (ö.1098/1687) eliyle gerçekleşen bir hadisedir. Onun zamanına kadar Ebū Ḥanīfe'nin *el-Fıkhü'l-Ekber* adlı eserinin

iki versiyonu bulunduğu kabul edilmekte ve her ikisi de bu isimle anılmaktadır. Beyāzizāde bu karışıklığı ortadan kaldırmak üzere bunlardan birini *el-Fıkhü'l-Ebsaṭ* olarak isimlendirmiştir. (Gölcük ve Bebek 1995: XII/544-545) Aḥlāṭī'nin *Mecmū'a*sında yer alanı, Beyāzizāde'nin *el-Fıkhü'l-Ebsaṭ* olarak adlandırdığıdır. *el-Fıkhü'l-Ebsaṭ*'ın yaygın ve matbu nüshalarının rivayet senetlerinde, Ebū'l-Mu'īn en-Nesefī'den sonra onun öğrencisi 'Alā-iüddīn es-Semerḳandī ve Semerḳandī'nin öğrencisi 'Alā-iüddīn el-Kāsānī'nin isimleri bulunmaktadır. (Gölcük ve Bebek 1995: XII/544) Aḥlāṭī'nin *Mecmū'a*sında yer alan versiyonun rivayet senedi ise doğrudan Ebū'l-Mu'īn en-Nesefī ile başlamaktadır. (Aḥlāṭī *Mecmū'a*: 1b) Bu ise Aḥlāṭī'nin söz konusu eseri Nesefī'ye ait bir nüshadan istinsah etmiş olabileceği ihtimalini çağrıştırmaktadır. Bu durum, *el-Fıkhü'l-Ebsaṭ*'ın en eski ve belki de en özgün versiyonunu tespit edebilmek açısından önemlidir. Zira Aḥlāṭī'nin *Mecmū'a*sındaki metin ile Semerḳandī ve Kāsānī kanalıyla yaygınlaşmış *el-Fıkhü'l-Ebsaṭ* metinleri karşılaştırıldığında kelime bazında küçük ama mana bakımından önemli farklılıklara tesadüf edilmektedir. Bu husus, *el-Fıkhü'l-Ebsaṭ* metninin batıya intikal ettikten sonra bazı değişikliklere maruz kalmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bunlardan iki tanesine dikkat çekilebilir:

Matbu Nüsha	<p>وقال ابو حنيفة رضي الله عنه: الفقه في الدين الفقه في الأحكام ولأن يتفقه الرجل كيف يعبد ربه خير</p> <p>Ebū Ḥanīfe raḥimehu'llāh şöyle dedi: Dinde derin kavrayış sahibi olmak <u>hükümlerde</u> derin kavrayış sahibi olmaktan daha efdaldır. (Ebū Ḥanīfe, 1995: 44)⁴</p>
Aḥlāṭī Nüshası	<p>تَرَدُّ أَمْرَ عَثْمَانَ وَعَلَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا إِلَى اللَّهِ تَعَالَى هـ وَ قَالَ أَبُو حَنِيفَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ النِّقَّةُ فِي الدِّينِ فَضْلٌ عَنِ الْفَقْهِ فِي الْعِلْمِ وَلَئِنْ يَتَفَقَّهُ الرَّجُلُ كَيْفَ يَعْجِدُ</p> <p>Ebū Ḥanīfe raḥimehu'llāh şöyle dedi: Dinde derin kavrayış sahibi olmak <u>ilimde</u> derin kavrayış sahibi olmaktan daha efdaldır. (Aḥlāṭī, <i>Mecmū'a</i>: 1b)</p>

Bu örnekte yaygın *el-Fıkhü'l-Ebsaṭ* metninde geçen “Dinde derin kavrayış sahibi olmak hükümlerde derin kavrayış sahibi olmaktan daha efdal-

⁴ *el-Fıkhü'l-Ebsaṭ*, Muḥammed Zāhid el-Kevserī'nin 1949 yılında neşrettiği nüsha esas alınarak çevrilmiş, sonunda ise metnine yer verilmiştir. (Ebū Hanīfe, 1995: 44) İlgili ibare Öz tarafından “dinde fıkıh, ahkamda fıkıhtan daha üstündür.” şeklinde çevrilmiştir. (Ebū Hanīfe, 1995: 35) Ancak fıkıh kelimesinin sonradan kazandığı teknik anlamın, Ebū Ḥanīfe'nin kastını gölgeleme ihtimali dolayısıyla kelime burada “derin kavrayış sahibi olmak” şeklinde çevrilmiştir.

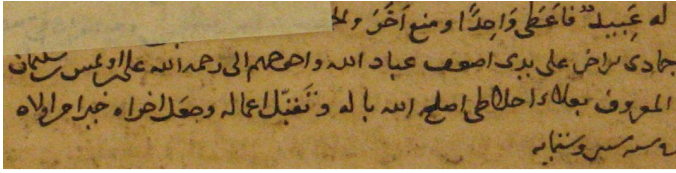
dir” ibaresi ile Ahlātī'nin metninde geçen “Dinde derin kavrayış sahibi olmak ilimde derin kavrayış sahibi olmaktan daha efdaldır” ibaresi ilk bakışta aynı anlama geliyor gibi görünse de arada ince bir farklılık söz konusudur. Bir kıyas cümlesi niteliği taşıyan bu ibarelerin birincisinde, din ve ahkâm mukayese edilmekte ve dinde derinleşmek/derin kavrayış sahibi olmak, ahkâmda yani dinî hükümlerde kavrayış sahibi olmaktan daha faziletli olarak konumlandırılmaktadır. Bu ibare bağlamında düşünüldüğünde ise Ebū Ḥanīfe'nin dini ahkâmıla özdeş tutmadığı, aksine dini daha genel ahkâmı ise daha özel bir çerçevede ele aldığı düşünülebilmektedir. Bu şekildeki bir bakış açısında din, belirli hükümlere indirgenemeyecek ölçüde geniş bir tekabüliyetle sahip olmakta, tüm bileşenleri ve vecheleriyle bir topluma ve medeniyete karşılık gelmektedir. Aslında bu türden bir yaklaşım Ebū Ḥanīfe'nin zihin yapısı ve düşünce sistematığı ile örtüşmektedir. Kendisine nispet edilen eserlerin muhtevasının Mürcie'ye ait gösterilen fikirlerle uyum içerisinde olması bunu teyit etmektedir. (Kutlu 2000: 8) Din ve ahkâm şeklindeki mukayesenin *uṣūlū'd-dīn* ve *fürū'u'd-dīn* şeklinde yorumlanması da imkân dâhilindedir. Bu durumda Ebū Ḥanīfe'nin kastı, inançla ilgili konularda anlayış sahibi olmanın ibadetlerle ilgili konularda anlayış sahibi olmaktan çok daha önemli ve gerekli olduğu şeklinde tecessüm etmektedir.

Ahlātī'nin metninde ise *ahkām* kelimesinin yerini *'ilm* kelimesi almaktadır; bu şekilde düşünüldüğünde ise dinde derinleşmek bilgide derinleşmekten daha faziletli olarak konumlandırılmış olmaktadır. İlim kelimesinin bilgi olarak düşünülmesi, aslında bir anlam kapalılığına yol açmaktadır ve ahkâm kelimesinin daha doğru bir tercih olabileceğini akla getirmektedir. Ancak Ebū Ḥanīfe'nin yaşadığı dönemin muhayyilesi açısından meseleye yaklaşıldığında buradaki ilmin, aslında verili düşünmeye tekabül ettiği ve hadislerin de dâhil olduğu rivayet malzemesini ifade etmek için kullanıldığı düşünülebilir. (Eren 2006: 77-84) Re'y-hadis gerilimin yoğun olarak yaşandığı bir ortamda, Ehlü'r-Re'y'in önemli temsilcisi konumunda olan Ebū Ḥanīfe'ye bu yönde bir kast-ı mahsûsa nispetini çok da yadsımamak gerekir. Eğer Ahlātī'nin metni esas alınır, bu durumda Ebū Ḥanīfe, dini doğru anlamayı rivayet malzemesini doğru anlamının önüne geçirmekte, belki de rivayet malzemesinin doğru anlaşılmasının/anaşılabilmesinin dinin doğru anlaşılması ile mümkün olabileceğini dile getirmektedir.

Matbu Nüsha	<p>ومخطيء في التفسير. قلت له: لو أقر بجملة الاسلام في أرض الشرك ولا يعلم شيئاً من الفرائض والشرائع ولا يقر بالكتاب ولا بشيء من شرائع الاسلام الا أنه مقر بالله تعالي وبالايمان ولا يقر بشيء من</p> <p>Kendisine [Ebû Hanîfe'ye] dedim ki: <u>Şirk yurdun-da</u> bulunup da İslam'ı mücmel olarak ikrar eden bir kimse, farzlar ve amellere dair bir şey bilmiyorsa, kitab ve İslam şeriatından herhangi bir şeyi ikrar etmiyorsa, buna karşı Allah'ı ve ona imanını ikrar ediyorsa... (Ebû Hanîfe, 1995: 46; Kutlu, 2000: 216-217)</p>
Ahlâfî Nüshası	<p>التفسير قلت له ولو اقر بجملة الاسلام في ارض الشرك ولا يعلم شيئاً من الفرائض والشرائع ولا بالكتاب ولا بشيء من شرائع الاسلام الا انه مقر بالله وبالايمان</p> <p>Kendisine [Ebû Hanîfe'ye] dedim ki: <u>Türk yurdun-da</u> bulunup da İslam'ı mücmel olarak ikrar eden bir kimse, farzlar ve amellere dair bir şey bilmiyorsa, kitab ve İslam şeriatından herhangi bir şeyi ikrar etmiyorsa, buna karşı Allah'ı ve ona imanını ikrar ediyorsa... (Ahlâfî, <i>Mecmû'a</i>: 2b)</p>

Bu ikinci örnekte ise yaygın *el-Fıkhü'l-Ebsaʿ* metnindeki “şirk yurdu” ifadesi, Ahlâfî'nin metninde “Türk yurdu” şeklinde geçmektedir. Söz konusu ifadenin yaygın metinlerdeki versiyonu muhtemelen Beyâzîzâde de doğru bulmamış ve Ahlâfî'nin metnindeki gibi “Türk yurdu” ifadesini kullanmıştır. (Beyâzîzâde 1949: 74; 1996: 40, 79) Bu durum *el-Fıkhü'l-Ebsaʿ*'ın Ahlâfî'nin *Mecmû'*asında yer alan versiyonun özgün metni tespit noktasındaki değerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Öte yandan ifadenin özgün halinin “şirk yurdu” olması durumunda, bununla fethedilmeden önce Türklere ait toprakları kast edilmiş, fetihten sonra ise buraların artık “şirk yurdu” yerine “Türk yurdu” ifadesiyle karşılanmaya çalışılmış olma ihtimalini de yadsınamak gerekir. *Mecmû'*ada bu metnin ferağ kaydı ise şu şekildedir:

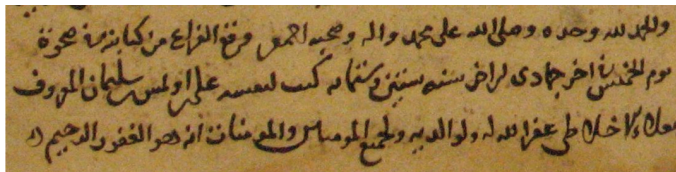
22 • 7./13. YÜZYIL ANADOLU'SUNDA YAŞAMIŞ BİR HANEFÎ ÂLİMİN FERAĞ
KAYITLARINDA SAKLI OTOBİYOGRAFİSİ: 'ALÂ-İ AHLÂTÎ VE MECMÛ'ASI

له عبيد فاعطى واجدا ومنع آخر
جادی لراض علی بیدی اصوف عباد الله واحضهم الى ربه الله علمه اوتيس سليمان
المعروف بعلاء واخلاقه اطي صلح الله باله وتقبل اعماله وصل اخراة خبره والراه
رسه سن و سنایه

Yazım işi, Allah'ın kullarının en âcizi ve Allah'ın rahmetine en fazla muhtaç olan 'Alâ-i Ahlâti olarak meşhur 'Alî b. Ötemiş b. Süleymân -Allah onun durumunu düzeltip amellerini kabul etsin ve Ahiretini dünyasından hayırlı eylesin- eliyle 660 [1262] yılında tamamlandı. (Ahlâti *Mecmû'a*: 9b)

*Mecmû'*adaki ikinci metin Ebû Hanîfe'nin *el-'Âlim ve'l-Müte'allim*'idir. (Ahlâti *Mecmû'a*: 10a-24b) Ancak bu metnin *el-Fıkhü'l-Ebsa'*'ta olduğu gibi herhangi bir rivayet senedi söz konusu değildir; bununla birlikte yaygın metinlerdeki kısa mukaddimenin aksine Ahlâti'nin istinsah ettiği metinde mukaddime daha uzundur ve kısa bir akide özeti gibidir. (Krş. Ebû Hanîfe 1995: 12; Ahlâti *Mecmû'a*: 10a) Her iki metnin baştan sona karşılaştırılması, muhtemelen aralarında ne türden farklılıklar bulunduğunu daha da netleştirecektir. Ahlâti'nin metnin kenarlarda kelimelerin veya ibarelerin dilsel açıklamaları sadedinde kısa notlar bulunmaktadır. Yazı karakterinin farklı oluşu, bunların sonradan düşülmüş notlar olabileceğini hisas ettirmektedir. Bu ise metnin Ahlâti'den sonraki süreçte belli ölçüde dolaşımda olduğunun düşünülmesine imkân tanımaktadır. *el-'Âlim ve'l-Müte'allim* metninin ferağ kaydında ise şu bilgiler yer almaktadır:

ولله وحده وصلى الله على محمد واله وصحبه اجمعين وقع النزاع من كتابه من حجة
يوم الخميس اخر جمادى لراض سنة ستين وثمان مئة كتب له عليه علمه اوتيس سليمان المعروف
بعلاء واخلاقه اطي صلح الله له ولو اذ به ولجميع المؤمنين والمؤمنات انه هو الغفور الرحيم

Yazım işinin tamamlanması 660 [1262] yılının Cemâziyelâhir'inde Perşembe gününün sabahında gerçekleşmiştir; bunu 'Alâ-i el-Ahlâti olarak bilinen 'Alî b. Ötemiş b. Süleymân kendisi için yazmıştır. Bağışlayan ve merhamet sahibi olan Allah ona, ana babasına, erkek ve kadın bütün müminlere mağfiret etsin. (Ahlâti *Mecmû'a*: 24a)

Bu ferağ kaydındaki “kendisi için yazmıştır” ifadesi dikkat çekicidir ve Ahlâṭî’nin istinsahının bir meslek icabı olmadığını ortaya koymaktadır. Ayırntısına bir sonraki ferağ kaydında yer vereceği üzere o, Buhara’daki ilim meclislerine katılmış ve burada görüp de önemseydiği bazı metinlerin kendisi için bir kopyasını almış, her iş bittikten sonra da asıl metinle mukabelesini ve tashihini yapmıştır.

Ahlâṭî’nin *Mecmū’*asındaki dört metinden ikisi Ebū Ḥanīfe’ye aittir ve bunların Anadolu kütüphanelerinde çok sayıda nüshası söz konusudur. Fakat ikisinin de 660/1262 tarihinde istinsah edilmiş olduğu dikkate alındığında, muhtemelen Ahlâṭî’nin yaşadığı zamanda Anadolu’da yaygın metinler değildilerdi. Bu durum, Ahlâṭî’nin *Mecmū’*asının ilk iki sırasında niçin bu metinlere yer verdiğini de kısmen açıklamaktadır; çünkü Ebū Ḥanīfe’nin eserlerini önemsemekte ve ona muhtemelen bunları yanında Anadolu’ya getirmenin ayrıcalığını hissettirmektedir. *Mecmū’*ada yer alan diğer iki eserden ilki olan İmāmzāde el-Buḥārî’nin eseri (Ahlâṭî *Mecmū’a*: 25a-47a) 770 beyitten oluşan manzum bir akide metnidir ve ‘*Uḫūdū’l-‘Aḳā’id* ve ‘*Uḫūdū’l-Ḥasene* adlarıyla bilinmektedir. Son beyitlerinde 560/1164-1165 yılında yazımı tamamlandığı belirtilen eserin, yazma eser kütüphanelerinde birkaç nüshası bulunmaktadır.⁵ Ahlâṭî’nin *Mecmū’*asındaki nüshanın baş tarafı eksiktir; bu yüzden eserin başlığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kelam ve akide konularının manzum bir şekilde ve olabildiğince yalın olarak ele alındığı eserin beyitleri arasında kırmızı mürekkeple yazılmış olan ve bir tür başlıklandırma niteliği taşıyan bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerde dikkat çeken temel husus, ilgili beyitlerin konu başlığının belirtilmesinin yanı sıra kime yönelik bir reddiye veya eleştiri niteliği taşıdığına da ortaya konulmuş olmasıdır. Öyle ki fasl şeklindeki bu başlıkların sonunda *Redden ‘ale’l-Ḳaderiyye* (Ahlâṭî *Mecmū’a*: 25a, 25b, 26a, 27b, 29a, 30b, 38a, 43b.), *Redden ‘ale’l-Mu’tezile* (Ahlâṭî *Mecmū’a*: 26b, 36a, 41a, 41b, 44a), *Redden ‘ale’l-Eş’ariyye* (Ahlâṭî *Mecmū’a*: 26b, 28a, 29b, 34b, 40b), *Redden ‘ale’l-Cebriyye* (Ahlâṭî *Mecmū’a*: 25b), *Redden ‘ale’ş-Şofistā’iyye* (Ahlâṭî *Mecmū’a*: 27a), *Redden ‘ale’l-Müşebbihe* (Ahlâṭî *Mecmū’a*: 28a), *Redden ‘ale’r-Revāfid* (Ahlâṭî *Mecmū’a*: 32b), *Redden ‘ale’l-Bāṭniyye* (Ahlâṭî *Mecmū’a*: 41a) gibi polemik gönderimli ifadeler bulunmaktadır. Bunların İmāmzāde’nin kendisine mi ya da başka birisine mi ait olduğu net değildir. Belki eserin diğer nüshalarının dibacelerinde bu ko-

⁵ Süleymaniye Ktp.-Damad İbrahim, no. 640, v.62-95; Süleymaniye Ktp.-Reisülküttab, no. 1176, v.97-139; Süleymaniye Ktp.-Fatih, no. 3133, ist. tarihi: 815, 43 v.; Kastamonu Yazma Eser Ktp., no. 2327, 53 v.

nuda bilgi bulmak imkân dâhilindedir. Ancak bu haliyle bile her bir ifadenin belirli kesimlerle muhataplığın neticesi olarak görülebilecek gönderimler taşıdığı açıktır ve önemlidir.

İmāmzāde'nin eserinde, kimi zaman kelimelerle ilgili açıklamalar kimi zaman da belirli meselelerin izahı şeklinde kenara notlar düşülmüştür. Bunlardan bazıları kısa bazılarıysa geniştir. Yazı karakterinin farklı oluşu, bunların Ahlāṭī'den sonra düşüldüğü izlenimi uyandırmaktadır. Nitekim hepsinde olmasa bile bazılarında açıklamaların kaynağının belirtilmiş olması bunu teyit etmektedir. Zira bu kaynaklardan bazıları hem İmāmzāde'den hem de Ahlāṭī'den sonraki zamana aittir. Bu çerçevede bazen *Şerhu Meşāriḳ*, (Ahlāṭī *Mecmū'a*: 27a),⁶ *Baḥru'l-Kelām* (Ahlāṭī *Mecmū'a*: 38a, 43b, 44a), *Telḥṫsü'l-Edille* (Ahlāṭī *Mecmū'a*: 28a), '*Alemü'l-Hüdā* (Ahlāṭī *Mecmū'a*: 32b),⁷ gibi eserlere, bazen de es-Seraḫsī (Ahlāṭī *Mecmū'a*: 28a) ve Faḫrulislām el-Pezdevī (Ahlāṭī *Mecmū'a*: 28a) gibi şahıslara atıfta bulunulmuştur. Bu da bu *Mecmū'ada* yer alan nüshanın sonraki süreçte de dolaşımında olduğunu göstermektedir. *Mecmū'anın* başında yer alan Ebū Ḥanīfe'nin eserlerinin aksine, İmāmzāde'nin metni baştan sona harekelenmiştir. Bu durum, kısmen metnin manzum oluşunun beraberinde getirdiği kapalılığı ortadan kaldırmak kısmen de ezberlenmeye müsait hale getirmek kastıyla ilişkili olmalıdır. Metnin ferag kaydı ise şu şekildedir:

⁶ Radıyyüddin eş-Şāḡānī'ye ait olan bu eser üzerine yazılmış çok sayıda şerh bulunduğu buradan hangisinin kullanılmış olduğunu kestirebilmek güçtür. Bunlar içerisinde en erken tarihli olanı Vecīḫüddin el-Erzincānī'ye (ö.743/1342-1343) ait olan *Ḥadā'ıku'l-Ezhār* isimli şerh, en bilineni ve yaygın olanı ise İbn Melek'e ait (ö.801/1398-1399) ait olan *Mebāriku'l-Ezhār* isimli şerhtir. (Hatiboğlu, 2004: XXIX/361-362) Her halükarda *Meşāriḳ*'in bir şerhi-ne atıfta bulunulmuş olması kenar notlarının Ahlāṭī'ye ait olmadığını göstermektedir.

⁷ Sa'īd b. Mūsā el-Halebī'ye ait olan bu eserin yazma eser kütüphanelerinde günümüze ulaşabilmiş ve '*Alemü'l-Hüdā fī Uşūli'd-Dīn* adı altında kayıtlı birkaç nüshası bulunmaktadır. Katalog bilgilerinden anlaşıldığı kadarıyla küçük ve özet bir akide metnidir. Fakat müellifinin yaşadığı dönemi yansıtmak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Örneğin bkz. '*Alemü'l-Hüdā*, Beyazıt Devlet Ktp.-Beyazıt, no.2967, 8 v.; Süleymaniye Ktp.-Ayasofya, no.2300, v.3-6; Süleymaniye Ktp.-Ayasofya, no.1536, 2 v.; Nuruosmaniye Ktp., no.2095, v.58-66.

Tiflis ile Ahlat arasında büyük bir kale ve geniş bir araziye sahip bir yerleşim yeri iken, ikincisi Buhara'ya üç fersah uzaklıkta bir köydür. (Hamevî 1997: III/215)⁹ Ahlātî'nin yetiştiği yere nispetle künyesi ise Lāşkerdî/Lāşkirdî'dir. Lāşkerd/Lāşkird ise Hamevî'de Kirman'da meşhur bir belde olarak karşılık bulmaktadır. (Hamevî 1997: V/7) Ahlātî'nin kendisini nispet etmesinden anlaşıldığı kadarıyla vatan edindiği yer ise Ahlat'tır. Sürmārī, Lāşkerdî/Lāşkirdî ve Ahlātî şeklindeki bu üç künyeyi anlamlı bir şekilde yan yana getirebilecek bir kurgu yapılmak istendiğinde, olay biraz karmaşıklaşmaktadır. Ahlātî'nin, Tiflis ve Ahlat arasındaki Sürmārā şehrinde doğduğu esas alındığında, yetiştiği yer olarak takdim ettiği Lāşkerd/Lāşkird buraya oldukça uzak düşmektedir. Zira yakınında konumlandırıldığı Kirman, Horasan bölgesinde Basra Körfezi'nin hemen yukarısında yer almaktadır. Bu durumda, Ahlātî'nin batıdan güneydoğu istikametine, sonra buradan tekrar kuzeybatı istikametine doğru bir güzergah izlediği sonucu çıkmaktadır.

Hamevî'nin Sürmārā'nın Buhara'ya yakın bir köy olduğu şeklindeki ikinci kaydı dikkate alındığında ise, Ahlātî'nin önce güneye, ardından da kuzeybatı istikametine yönelmiş olması gerekmektedir. Birinci güzergâh ile karşılaştırıldığında bunun daha tutarlı olduğu açıktır; üstelik ilgili dönemde gün geçtikçe daha da şiddetini artıran Moğol istilaları Maverāünnehir'den çok sayıda insanın batıya göç etmesini beraberinde getirmiştir. Bu haliyle Kirman, söz konusu göç hareketliliğinin önemli duraklarından birisidir. Kutluğhânlıların 655/1257-681/1282 yılları arasında fiilen hükümdarı olan Kıtluğ Terken Sultān'ın, yaşadığı dönemde Kirman'ı şeyhler ve alimlerin sığınağı haline getirdiği bilinmektedir. (Taşağıl 2002: XXVI/493) Öyle ki Hanefî geleneğin güçlü isimlerinden biri olan ve Ahlātî'nin şehri ziyareti sırasında Buhara'da bulunan Ebū'l-Berekāt en-Nesefî, 671/1273 yılındaki işgal nedeniyle Buhara'dan ayrılp geldiği Kirman'da Sultāniyye Medresesi'nde yirmi yılı aşkın bir süre ders vermiş ve eserlerinin önemli bir kısmını bu süreçte kaleme almıştır.¹⁰ Üstelik batıdan bir çok Hanefî âlim, Kirman'a gelip kendisine öğrenci olmuştur. Bunların en meşhuru İbnü's-Sā'atī Ahmed b. 'Alī

⁹ Buhara'ya yakınlarındaki Sürmārā'ya nispetle bilinen bazı Hanefî âlimler söz konusudur. *en-Nebe'* isimli eserin sahibi olan Ebū Ca'fer Ahmed b. 'Abdillāh es-Sürmārī bunlardan biridir. Kureşî'nin verdiği bilgilere göre Sürmārī, bu eserin son bölümlerinde muhalifler tarafından Ebū Hanīfe'ye yöneltilen eleştirileri ve iftiraları yanıtlamaya ve muhaliflerin mezheplerinin eksik ve kusurlu yönlerini açığa vurmaya çalışmıştır. (Kureşî, 1978: I/184)

¹⁰ *el-Kāfi fī Şerhi'l-Vāfi*'nin ferağ kaydında Nesefî, eserin temize çekim işinin 684/1286 yılında, tedrisinin ise Kirman'da el-Kuṭbiyyetu's-Sultāniyye Medresesi'nde 689/1291 yılında tamamlandığını belirtmektedir. (Nesefî, *el-Kāfi*, 436a; Kefevî, *Ketā'ib*, 262b)

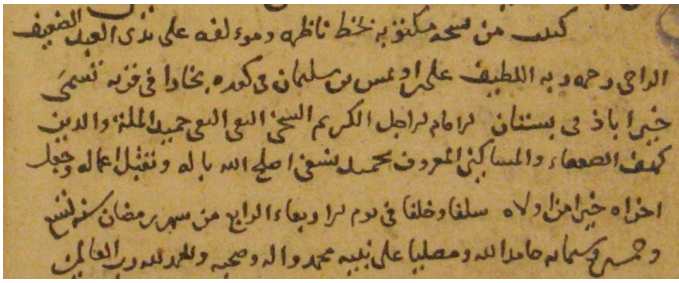
el-Bağdādî'dir (ö.694/1295). İbnü's-Sā'atî 683/1285 yılında Kirman'da el-Ḳuṭbiyye Medresesi'nde Nesefî'nin o zamana kadar yazdığı bütün eserleri kendisinden okumuştur. (Kefevî *Ketā'ib*, 262b) Buhara'nın işgali nedeniyle buradan ayrılıp Kirman'a gelen ve Ḳutluğ Terken Sulṭān'dan himaye görenler arasında Şadruşşerî'a'nın anne ve baba tarafından dedeleri olan Burhānüşşerî'a Maḥmūd b. 'Ubeydillāh el-Buḥārî (ö.673/1274) ile Tācüşşerî'a 'Ömer b. 'Ubeydillāh el-Buḥārî (ö.709/1309) de yer almaktadır. Bu iki kardeş, tıpkı Nesefî gibi uzunca bir süre Sulṭāniyye Ḳutbiyye Medresesi'nde ders vermişlerdir. (Bedir 2010: XXXIX/361; Özen 2008: XXXV/427-428)

Bu iki ihtimalin dışında belki üçüncü bir alternatif ise, Aḥlātî'nin yetiştiği yer olarak takdim ettiği Lāşkerd/Lāşkird'in günümüzde Ağrı sınırları içerisinde kalan Eleşkird olma olasılığıdır. Sürmārā'nın da Tiflis ile Ahlat arasındaki yer olduğu düşünüldüğünde, bu durumda üç yerleşim yeri birbirine yaklaşmakta ve düzgün bir hat şeklinde kuzeyden güneye sıralanmaktadır. Bu kurgudaki temel sorun ise, Sürmārā ve Eleşkird'in en azından Aḥlātî'nin yaşadığı yüzyıl bakımından ne ölçüde Müslüman nüfusu barındırdığı noktasındaki belirsizliktir.

Bu üç alternatif içerisinde hangisinin doğru olduğu hususu, muhtemelen Aḥlātî'nin sunduğu tamamlayıcı bilgilerle yanıtlanabilecek bir olgudur. Kendisinin Ahlat'a olan nispeti tartışmasızdır ve Buhara'ya gittiğinde yanında bu nispeti de götürdüğü kesindir. En azından *Mecmū'ayı* istinsah sürecinde on bir ay kadar Buhara'da kalmıştır. Burada dışarıdan gelenlere kucak açan bazı cömert şahısların misafirperverliğine mazhar olmuş ve çeşitli beldeleri dolaşmıştır. Üstelik istinsah ettiği metinlere bakıldığında, itikadî ve fikhî açıdan Hanefî olduğu açıktır. Bazı metinleri, müellif nüshalarından hareketle istinsah etmiş olmasından, sonra da asıl nüshalarla mukâbele ve tashihini yapmış olmasından hareketle de kitaplarla belirli ölçüde içli dışı ve ulemadan olduğu anlaşılabilir. *Mecmū'ada* yer alan eserleri kendisi için istinsah ettiğini ifade etmesinden, kısa süre sonra geri dönme düşüncesinde olduğu tahmin edilebilmektedir. Öyleyse Aḥlātî'nin Buhara'ya kısa süreli gidişinin bir anlamı olmalıdır; çeşitli beldeleri dolaşıp buralardaki ilim meclislerinde bulunması bu ziyaretin ticaret kastıyla olmadığını öncelikle teyit etmektedir. Bununla birlikte, bu kadar kısa bir süre kalmış olması bu ziyaretin nitelikli bir ilim tahsili arayışını içinde barındırmadığını da ortaya koymaktadır. Bu durumda en anlamlı gerekçe, Aḥlātî'nin doğduğu topraklara olan merakı ve buraları görme isteği olmalıdır. Doğum yeri olarak Sürmārî şeklinde künyesini vermesi, muhtemelen Buhara'nın yakınlarındaki anayurduna yönelik bir göndermedir.

Babasının adının Ötemiş olması ise Türk olduğunu ve bu coğrafyaya mensubiyetini teyit etmektedir. Bu durumda hikâye, Maverâünnehir'den ailesiyle birlikte Anadolu'ya göç etmiş birisinin, tekrardan anavatanına gidip burada bazı ilim meclislerinde bulunması, dönerken de önemli gördüğü bazı eserleri hem de ilk elden nüshalarından hareketle kendisi için istinsah ederek yanında getirmesi şeklinde kendini açıklamaktadır.

*Mecmū'*adaki yer alan son eser Mīrān (Mīzān) b. Eşref b. Zünnūn'un *Tuḥfetü'l-İḥvān* adlı kadınların halleriyle ilgili bir fıkıh eseridir (Aḥlāṭī *Mecmū'a*: 49a-62b) ve bu nüshası dışında başka bir yazma nüshası bulunmamaktadır. Ne yazarın ne de eserin ismine Kātib Çelebi başta olmak üzere kaynaklarda tesadüf edilebilmektedir. Bir önceki eser olan '*Uḫūdū'l-'Aḳā'id*' gibi bu da manzum bir eserdir ve son beyitinde 583/1187-1188 yılında yazıldığı bilgisi bulunmaktadır. Bu eserin ferağ kaydında ise *Mecmū'*anın zahriye sayfasındakiyle paralel şu bilgiler yer almaktadır:

Nâzımının ve müellifinin hattıyla kaleme alınmış bir nüshadan aciz kul ve Laṭîf olan Rabbi'nin rahmetine muhtaç olan 'Alî b. Ötemiş b. Süleymân tarafından Buhara'nın Ḥayrâbâd olarak isimlendirilen bir köyde iyiliksever, cömert, tertemiz, milletin ve dinin övünç kaynağı, acizlerin ve düşkünlerin sığınağı bir kimse olan ve Muḥammed Neseḫî olarak bilinen imamın avlusunda [/konağında] -ki Allah onun durumunu düzeltip amellerini kabul etsin ve hem selef hem de halef olarak Ahiretini dünyasından hayırlı eylesin- 659 [1261] yılının Ramazan'ının dördünde Çarşamba günü Allah'a hamd; nebisi Muhammed'e, onun âline ve ashâbına salavat getirilerek yazılmıştır. Hamd alemlerin Rabbi olan Allah'adır. (Aḥlāṭī *Mecmū'a*: 62b)

Bu bilgilerde Aḥlāṭī, Buhara'nın bir başka yerleşim yeri olan Ḥayrâbâd köyünde bulunduğunu ve burada Muḥammed Neseḫî isimli bir kimsenin ko-

nağına misafir olduğunu belirtmektedir. Bu şahıs, hatırı sayılır bir imamdır; Ahlâṭī gibi dışarıdan gelen ve muhtemelen kendisinden tahsilde bulunan garibanlara karşı cömertlik sergilemekte ve onları misafir etmektedir. Bu haliyle Ahlâṭī'nin asgari on bir ay süren Buhara yolculuğunda görüştüğü ve yanında misafir olduğu isimlerden birisi de Muḥammed Nesefti olmaktadır. Ne var ki bu şahsın gerçekte kim olduğu, alimlik ya da bürokratlık şeklinde ne tür bir sosyal statüye sahip olduğu belirsizdir. Ferağ kaydında dikkati çeken ikinci önemli husus ise Ahlâṭī'nin eserin istinsahını müellif nüshasından hareketle gerçekleştirmiş olmasıdır. Asıl nüshanın Ahlâṭī'nin yanında vakit geçirdiği ve cömertliğine muhatap olduğu Muḥammed Nesefti'nin yanında olma ihtimalini yadsımamak gerekir.

Sonuç olarak 'Alā-i Ahlâṭī tarafından istinsah edilen ve bu yazının konusunu oluşturan *Mecmū'a* iki açıdan önemsenmeyi hak etmektedir: İlki: *Mecmū'a*nın, bir eserin yazma nüshaları söz konusu olduğunda, her bir nüshanın özgün ve değerli olduğu gerçeğinin güzel bir örneğidir. Bu nedenle yazma eserlerin –tab edilmiş olsalar bile– ferağ, vakfiye ve temellük, kıraat ve icazet gibi kayıtlarının tahmin edebileceğimizin ötesinde ilginç ve nitelikli tarihsel bilgiler sunabileceği unutulmamalıdır. İkincisi ise *Mecmū'a*nın ferağ kayıtlarında yer alan bilgilerin döneme dair bir fotoğraf sunuyor olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında Türk topluluklarının doğudan batıya doğru göçünün tek taraflı ve geri dönüşü olmayan bir göç olmadığı anlaşılmaktadır; Anadolu'ya gelenler, burayı vatan edinmiş olmalarına karşın asıl vatanlarıyla bağlarını bir şekilde sürdürmüşlerdir. Göç hareketi, aynı zamanda doğudaki yazılı metinlerin Anadolu'ya taşınmasını da beraberinde getirmiştir. (Kutlu 2010: 7-41) Bu nedenle Anadolu Selçukluları ve Beylikler dönemi ilim ve düşünce hayatını, bütünüyle sözlü kültür üzerinden okuma ve kitabî İslam'ın sonraki süreçte Anadolu'da belirginleştiğini varsayan kabulleri sorgulamak elzemdir. 'Alā-i Ahlâṭī'nin *Mecmū'ası* bunun dikkat çeken bir örneğidir; ancak kitabî İslam'ın sadece bu *Mecmū'a*nın ferağ kayıtlarına yansıyan bilgilerden ibaret olduğu düşünülmemelidir. Yanı sıra Hanefî fıkhnın temel metinleri, bu süreçte Anadolu'da ve Anadolu kökenli alimler tarafından yoğun bir istinsah faaliyetinin odağında yer almıştır.¹¹

¹¹ Örneğin Burhānuddīn el-Merğīnānī'nin (ö.593/1197) *fürū'u'l-fıkh* alanında kaleme aldığı ve zamanla Hanefî fıkhnın tedrisinde en önemli kitaplardan biri haline gelen *el-Hidāye*'si, Nu'mān b. Mürsel el-Akşehrī er-Rūmī tarafından 605/1257 tarihinde (Merğīnānī/Adana, *el-Hidāye*: 223a), Emīr b. Muştafā Alaşehrī tarafından 707/1308 yılında Alaşehir'de (Merğīnānī/Fatih-2235, *el-Hidāye*: 264a), Ebū Bekr b. Şükrollāh tarafından 711/1312 yılında

Kaynaklar/References

- Ahlāfī, ‘Alī b. Ötemiş b. Süleymān. *Mecmū’ a*. Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, no.1956, v.1a-63b
- Bedir, Murteza (2006). “Neseфі, Ebū’l-Berekāt”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, XXXII/567-568.
- Bedir, Murteza (2010). “Tâcüşşerfa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, XXXIX/360-361.
- Beyāzizāde, Aḥmed Efendi (1949). *İşārātü’l-Merām min ‘İbārāti’l-İmām*. tah. Y. ‘Abdürrezzāk, Kahire: Muştafā el-Bābī el-Ḥalebī.
- Beyāzizāde, Aḥmed Efendi (1996). *Usūlü’l-Münife li’l-İmām Ebī Hanīfe*, tah. İlyas Çelebi (*İmam Azam Ebu Hanife’nin İtikadî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi), İstanbul: İFAV Yayınları.
- Bilgin, Orhan (1995). “Ferağ Kaydı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, XII/354-356.
- Demir, Ahmet (2011). *Ahlāt ve Çevresinde Eyyübî Hâkimiyeti*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Ebū Hanīfe (2000). *İmam-ı Azamın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, İstanbul: İFAV Yayınları.
- Eren, Muhammet Emin (2006). *Hadis Edebiyatında Kitabu’l-İlm ve İlim Kelimesinin Kavramsal Tahlili*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Gölcük, Şerafettin-Bebek, Adil (1995). “el-Fikhü’l-Ekber”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, XII/544-547.
- Görke, Andreas-Hirschler, Konrad (2001). *Manuscript Notes as Documentary Sources*, Würzburg: Ergon Verlag.
- el-Ḥabbāzī, Celālüddīn ‘Ömer b. Muḥammed. *Hāşīye ‘ale’l-Hidāye*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi-Hacı Beşir Ağa, no.276, 320 v.; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi-Hz. Halid, no.65, 186 v.
- el-Ḥamevī, Şihābüddīn Yākūt b. ‘Abdillāh (1997). *Mu‘cemü’l-Büldān*. Beyrut: Dāru Şādir.

Erzincan’da (Mergīnānī/Fatih-2234, *el-Hidāye*: 439b) ve İlyās b. Melikşāh b. Yaḥyā el-Ḥanefī el-Ḳaramānī tarafından 716/1317 yılında (Mergīnānī/Çorlulu Ali Paşa, *el-Hidāye*: 261) istinsah edilmiştir. Hanefī fikhimin temel usūl metinlerinden olan Faḥrülislām el-Pezdevī’nin (ö.482/1089) *Kenzü’l-Vüṣūl*’ünün İbrāhīm b. Mūsā el-Ḥuseyn el-Ḳaraḥişārī [el-Ḳoçḫişārī?] tarafından 678/1280 yılında (Pezdevī/Fatih-1230, *Kenzü’l-Vüṣūl*: 222b), Meḥmed b. Yūsuf Yılğār b. ‘Ömer el-Fakḫī el-Erzincānī tarafından 678/1280 yılında (Pezdevī/Şehid Ali Paşa, *Kenzü’l-Vüṣūl*: 171b), Maḥmūd b. İbrāhīm en-Niksārī tarafından 685/1287 yılında Mardin Nāşiriyye Medresesi’nde (Pezdevī/Fatih-1223, *Kenzü’l-Vüṣūl*: 190b), Meḥmed b. Meḥmed b. Ḥuseyn et-Tirevī tarafından 709/1310 yılında (Pezdevī/Feyzullah Efendi, *Kenzü’l-Vüṣūl*: 279a) ve Ḥalīl b. Ya’ḳūb b. ‘Ömer el-Mütefaḳḫih tarafından 712/1313 yılında Babert [Bayburt] beldesinde Ḥacī Cemāleddīn Medresesi’nde (Pezdevī/Fatih-1221, *Kenzü’l-Vüṣūl*: 166a) istinsah edilmiş nüshaları söz konusudur. Celālüddīn el-Ḥabbāzī’nin (ö.691/1292) *el-Hidāye* üzerine kaleme aldığı *hāşiyenin* 691/1292 tarihinde Dımaşk’ta istinsah edilmiş iki nüshası söz konusudur. Bunlardan birinin istinsahı ‘Abdülmüşsin el-Erzincānī tarafından (Ḥabbāzī/Hacı Beşir Ağa *Hāşīye ‘ale’l-Hidāye*: 320b), diğeri ninki ise Sa’d b. İsmā’īl er-Rümī el-Aksarāyī tarafından Fetḫiyye Medresesi’nde (Ḥabbāzī/Hz. Halid *Hāşīye ‘ale’l-Hidāye*: 186b) gerçekleştirilmiştir.

- Hatiboğlu, İbrahim (2004). “Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, XXIX/361-362.
- Kafalı, Mustafa (2009). *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- el-Ğureşî, İbn Ebî'l-Vefâ' 'Abdülkâdir b. Muğammed (1978). *el-Cevâhiru'l-Muğıyye ft Ğabakâti'l-Ğaneıyye*. tah. 'Abdülfettâh Muğammed el-Ğulv, Kahire: Mağba'atü 'İsâ el-Bâbî el-Ğalebî.
- el-Kefevî, Mağmûd b. Süleymân. *Ketâ'ibü A'lâmi'l-Ağyâr min Fuğâhâ'i Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muğtâr*, Rağıp Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, no.1041, 414 v.
- Kutlu, Sönmez (2000). *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları.
- Kutlu, Sönmez (2010). “Timur Dönemi ve Sonrası Kelamî Edebiyatın Türkistan Sahası Kaynakları”. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, III:1/7-41.
- el-Mergînânî, Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr. *el-Hidâye*. Milli Kütüphane-Adana İl Halk Koleksiyonu, no.6, 223 v.; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi-Fatih, no.2235, 264 v.; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi-Fatih, no.2234, 439 v.; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi-Çorlulu Ali Paşa, no.263.
- en-Nesefî, Ebü'l-Berekât 'Abdullâh b. Ağmed. *el-Kâft ft Şerhi'l-Vâft*. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi-Yeni Cami, no.486.
- Ötemiş Hacı (2009). *Çengiz-Nâme*, haz. İlyas Kamalov, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özen, Şükrü (2008). “Sadrüşşerîa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, XXXV/427-431.
- el-Pezdevî, Ebü'l-'Usr Fağrulislâm 'Alî b. Muğammed. *Kenzü'l-Vüşül ilâ Ma'rifeti'l-Uşul*. Millet Yazma Eser Kütüphanesi- Feyzullah Efendi, no.563, 279 v.; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi-Fatih, no.1221, 166 v.; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi-Fatih, no.1223, 190 v.; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi-Fatih, no.1230, 222 v.; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi-Şehid Ali Paşa, no.597, 171 v.
- Saklan, Bilal (2002). “Kelâbâzî, Mağmûd b. Ebü Bekir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, XXV/191-192.
- Sümer, Faruk (1987). “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Belleten Dergisi*, L:197/447-493.
- Şeşen, Ramazan (1992). “Buhara”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, VI/363-367.
- Taşağıl, Ahmet (2002). “Kutluğhanlılar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, XXVI/492-496.
- Uludağ, Süleyman (1991). “Bâharzî, Seyfeddîn”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, IV/474-475.

